

BALTIJOS ŠALIŲ EVANGELIKŲ LIUTERONŲ BAŽNYČIŲ ISTORIJAI SKIRTA KNYGA

WITTRAM, Heinrich. *Einblicke in die baltische Kirchengeschichte. Bewährungsproben in einer Ostseeregion* (Dokumente aus Theologie und Kirche, Bd. 9). Rheinbach: CMZ Verlag, 2011. – 544 S. ISBN 978-3-87062-125-4

Arūnas Baublys
Klaipėdos universitetas

229

Kiekvienas leidinys, skirtas Baltijos šalių evangelikų istorijai, pasirodantis Vakarų Europos knygų rinkoje, visada pritraukia tų šalių, apie kurias yra rašoma knygoje, specialistų dėmesį. 2011 m. pasirodžiusi Heinricho Wittramo knyga „Einblicke in die baltische Kirchengeschichte. Bewährungsproben in einer Ostseeregion“, kurią išleido Reinbache įsikūrusi leidykla „CMZ“, taip pat patraukė savo pavadinimu, kuris lyg ir žadėjo aprėpti visas Baltijos šalis. Gerai žinantieji Baltijos vokiečių (*Baltdeutschen*) į klasikinę Vokietijos historiografinę sampratą įskiepytą klišę, supranta, kad toms šalims priskiriama tik šiuolaikinė Estija ir Latvija. Taigi, dar kartą teko įsitikinti šiuo vokišku pastovumu, nors autorius kai kur tekste leido sau nukrypti, paminėdamas ir LDK historiografijos kontekstą, kurį mes patys labai retai prisimename savo kaimyninių šalių istorijos tyrimuose.

Nepaisant to, šis leidinys yra svarbus Lietuvos, Prūsijos ir Lenkijos evangelikų bažnyčių istoriją tiriantiems mokslininkams, kaip ir tiems, kurie nagrinėja aukštojo mokslo bei kultūrinės sklaidos istoriją Rytų Baltijos regione. Lietuvos istorikams jis vis dėlto yra daug aktualesnis, nes kai kurie darbe minimi kontekstai nukelia mus ir į LDK laikotarpį, o kiti yra tiesiogiai sietini su istorija mūsų valstybės šiaurinių regionų, kuriuose veikė liuteronų bendruomenės, iš dalies priklausiusios Kuršo konsistorijai ar turėjusios dvasininkų, išugdytų Dorpatu (Tartu) universitete.

Įvade gana išsamiai pristatomas 1931 m. Rygoje gimęs knygos autorius, akcentuojami esminiai jo gyvenimo ir veiklos etapai, leidžiantys autorių identifikuoti kaip Baltijos vokiečių palikuonį bei konfesinį istoriką, turintį ženklų (17 pozicijų bibliografijos) įdirbį šia tema.

Įspūdingos apimties (544 p.) knyga sudaryta iš trijų, simboliškai A, B ir C dalimis įvardytų, dalių. Paskutinė dalis, numeruota C raide, yra tik informacinis knygos aparatas, kurį sudaro knygos tekste vartojamų santrumpų paaiškinimai, autoriaus publikacijų sąrašas, iliustracijų sąrašas, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės.

Rodyklės palengvina teminiu požiūriu ne visada nuosekliai komponuotame tekste susiorientuoti, ieškant tikslesnės informacijos apie asmenis ir vietas, tačiau knygos informacinis aparatas turi ir rimtų trūkumų. Šaltinius bei literatūrą autorius pateikia knygos gale nuorodų forma, kurios dar pateikiamos vartojant abreviatūras, ir tai daro šį darbą sunkiai skaitomą. Sunku sekti ir kiekvieną kartą dešifruoti naudotą šaltinį – visa tai galėjo palengvinti tradicinis literatūros sąrašas, kurio labai pasigendama. Nekaip nuteikia ir į paskutinį knygos skyrių nukelta istoriografinį įdirbį šia tema apibendrinanti apžvalga, kuri apsiriboja vykdytų tyrimų istorinės raidos perpasakojimu, bet stokoja rimtos tų kūrinių ir autorių įdirbio analizės bei jų sisteminio vertinimo.

Didelis minusas darbui yra tai, kad autorius nedetalizuoja (be nuorodų), kokiais naudojosi archyvais, net nebando įvertinti juose sukauptų fondų ar atskirų rinkinių vertės. Tai apsunkina įžvalgas, kiek šis darbas yra inovatyvus naudojamų archyvinių šaltinių prasme. Susipažinus su nuorodomis, konstatuotina, kad darbo autorius naudojosi Hernhuto universiteto archyvu bei Estijos valstybinio archyvo ir valstybinio Rygos archyvo fondais, bet ši medžiaga sudaro tik nedidelę dalį darbe naudotų šaltinių. Lieka klausimas, ar šiuose fonduose nėra reikiamos medžiagos, ar autorius tiesiog neišnaudojo juose sukaupto potencialo. Didesnę tyrimo šaltinių dalį sudaro Leipcigo, Berlyno, Marburgo bei Hanoverio Liuteronų bažnyčios administracijos ir Berlyno evangelikų vyriausiosios tarybos (EOK Berlin) archyvai, tačiau nuorodos į šių archyvų fondus yra labai neinformatyvios, todėl sunku įvertinti, kuo ir kiek giliai naudojosi knygos autorius ir kas galimai vis dar lieka už šio tyrimo ribų.

Knygos vertė būtų gerokai kilstelėjusi, jeigu būtų parengta kad ir nedidelė, bet konkreti archyvinių rinkinių, kuriuose yra saugomi su šia tematika susiję dokumentai, apžvalga ir tų pačių rinkinių struktūrinė analizė, kuri leistų susidaryti vaizdą, kiek ir kokių šaltinių medžiagą autorius naudojo.

Nors nuorodose vyrauja H. Wittramo cituojami kitų autorių darbai, darbas užpildo gana ženkliai istoriografijos spragą, ko, aptardami laikotarpį nuo XVIII a. iki XX a. vidurio, iki šiol nepadarė nei Latvijos, nei Estijos Bažnyčios istorikai.

I.

Įvadinėje tyrimo apžvalgoje autorius nenukrypsta nuo vokiečių istoriografijoje susiformavusio suvokimo, kad šiuolaikinės Baltijos šalys yra įvairiaplanio kultūrinio paveldo dalis, tik pabrėžia, kad jo tiriamas laikotarpis bus susijęs su XVIII–XX a. vi-suomenės sociokultūriniais pokyčiais ir įtampomis. Pirmoji knygos dalis, pavadinta „Bažnyčia ir mokslas nuo 1727 iki 1918 m.“, yra sudaryta iš devynių skyrių, kurie sąlyginai gali būti suskirstyti į tam tikras teminiu principu sudarytas grupes.

Skyrių apimtis nėra vienoda, todėl pirmą skyrių apie luominius santykius Baltijos šalyse XVIII–XIX a. galima laikyti teminiu įvadu. Autorius, remdamasis Sirje Kivimae ir Jānio Stradiņio (Jānis Stradiņš) publikacijomis, pažymi, kad estų ir latvių istorinėje savimonėje jau įvyko lūžis, ir Baltijos vokiečių istorija bei kultūra šiuose kraštuose šiandien suvokiama kaip dalis nacionalinio latvių ir estų tapatumo. Panašiai autorius vertina ir vokiečių istorikų darbus, sukurtus po Antrojo pasaulinio karo, kuriuose buvo permąstyti ir naujai įvertinti įvairūs procesai, kurie iki Antrojo pasaulinio karo buvo interpretuojami skirtingai ir buvo tapę priešingų nuomonių šaltiniais. Knygos autorius mėgina formuluoti klausimų bloką, kurio esmę sudaro senas, bet vis ramybės neduodantis klausimas apie įvairių tautinių ir socialinių grupių žmogiškuosius tarpusavio santykius, kurie lėmė ne tik tarpusavio požiūrį, bet ir vidinį bei į išorę nukreiptą socialinį aktyvumą.

Antrasis skyrius „Hernhutų judėjimas Valmieroje XVIII–XIX a. etninio, socialinio ir dvasinio gyvenimo kontekste“ taip pat yra labiau bendro pobūdžio, mat autorius siekia įvertinti dvasinį gyvenimą nuo Reformacijos iki Šiaurės karo ir jo pasekmes. Didžiausias dėmesys skiriamas hernhutų judėjimo genezei bei raidos ypatybėms ir jo kultūriniam kontekstui, nes, kaip pats autorius jau kitame skyriuje tvirtina, kartu su hernhutų judėjimu prasidėjo latvių ir estų savivokos bei jų tapatumo procesų įtvirtinimas (S. 73).

Metodologiniu požiūriu būtų buvę geriau sujungti abu pirmuosius skyrius į visumą, kuri, išmetus kai kuriuos pasikartojimus, būtų tapusi vienalyčiu ir gana nuosekliu įvadu į tiriamąjį laikotarpį bei palengvinusi jo suvokimą.

Skyriuje, skirtame pastoratams¹, randame iš pirmo žvilgsnio vos ne idilišką, romantizuotą XVIII–XIX a. dvasininkų gyvenimo aprašymą, kuris pradeda kisti tik nuo XIX a. vidurio. Skyrius unikalus tuo, kad autorius labai daug dėmesio skiria iki šiol beveik nenagrinėtai dvasininko ir jo šeimos kasdienio gyvenimo ir veiklos kultūrinei, socialinei bei ūkinei terpei aprašyti. Reikia pripažinti, kad tėra nedaug tokio pobūdžio darbų, kur būtų detalizuotai aprašyti santykiai tarp Bažnyčios patronų ir dvasininko šeimos, iš kurių aiškėja, kad, patronui pritarus, ištiesos vienos kunigų šeimos kartos valdė tą pačią kleboniją bei rūpinosi parapijos dvasine ir ūkine veikla. Tam turėjo nemažai įtakos ir tai, kad neretai būsimasis patronas ir kandidatas į kunigus buvo gerai pažįstami nuo vaikystės, kartu augo bei brendo, o neretai dar ir studijavo kartu tame pačiame Dorpato (Tartu) universitete. Autorius atskleidžia, kad jau XIX a. kunigų vaikai gerai pramokdavo latvių ar estų kalbas, bendraudami su vietiniais vaikais, kas būsimam dvasininkui buvo tam tikras tiltas į žemesnių socialinių sluoksnių pasaulį, kurį būsimasis dvasininkas privalėjo ne tik pažinti, bet ir suprasti. Atskiras labai svarus vaidmuo tekdavo ir kunigo žmonai, kuri, esant retam gydytojų bei medicininių įstai-

¹ Ši sąvoka, vokiečių kalba įvardijama kaip *Pastorat* arba *Pfarramt*, Evangelikų bažnyčioje reiškia ne tik parapiją, todėl pastoratas gali būti suvokiamas ne tik kaip parapija, bet ir kaip su dvasininko pareigomis susijusi jo gyvenamoji vieta – klebonija ir jos priklausiniai (pastatai, žemė ir kt.).

gų tinklui, neretai atlikdavo ne tik pirmosios medicininės pagalbos funkciją, bet gydė ir rimtomis ligomis sirgusius valstiečius. Šis skyrius sudaro galimybę gana nebloginai įsigilinti ir į abiejų kraštų visuomenės socialinės bei luominės sanklodos ypatybes.

Ketvirtasis skyrius, skirtas liuteroniškiems Dorpato universiteto Teologijos fakulteto profiliais, apimantis laikotarpį nuo 1840 iki 1918 m., nuvyli. Nors autorius pateikia bendruosius 1802 m. atkurto universiteto ir Teologijos fakulteto raidos bei veiklos faktus, atspirties tašku ima jau konfesinį fakulteto veiklos periodą, palikdamas laikotarpį nuo 1802 iki 1840 m. už dėmesio lauko, todėl tenka pasikliauti tik tuo, ką autorius, vertindamas šį periodą, naudoja iš jau esamos istoriografijos įdirbio. H. Wittramo teiginys, kad žydo konvertito, teologijos profesoriaus Friedricho Adolfo Philippi'o veikla fakultetą nukreipė į konvertitams būdingą siaurą konfesinę liuteronybės vagą ir kad pastarojo reikšmė istoriografijoje yra pervertinta, lieka tik teiginiu, nes argumentas, kad tokia griežta konfesionalizacija nerado pritarimo tarp studentų, lieka neįrodytas. Apskritai šį teiginį galima ir priimti, tačiau prisiminus, kad caro valdžios mainais į uždraustas užsienio universitetuose studijas skirtos Dorpato stipendijos Lietuvos reformatų bažnyčios sinodo buvo priimtoms atsargiai dėl fakulteto konfesinio profilio², šis teiginys vertas dar išsamesnės analizės. Vertingu ir svariu indėliu į Baltijos kraštų rusifikacijos politikos aplinkybių atskleidimą reikia laikyti autoriaus parodytą estų ir latvių konvertavimo į stačiatikybę priežastinį mechanizmą. Jis dar nėra iki galo atvirai įvardytas, tačiau jį galima suprasti kaip vidinį konfliktą ir tam tikrų pažadų nesilaikymą tarp vokiečių ir estų bei latvių tautinių grupių. H. Wittramas aiškiai duoda suprasti, kad XIX a. Dorpato teologai Theodosius Harnackas ir Arnoldas Christiani nesugebėjo įvertinti hernhutų judėjimo reikšmės estų bei latvių tautybės gyventojams. Bendrystės su tikinčiais stoka, visuotinės tikinčiųjų kunigystės principo supratimo vengimas, apgaulingi pažadai ir elementarus skurdas atvedė prie to, kad 1845–1848 m. latvių ir estų tautybės žmonės pradėjo masiškai konvertuoti į stačiatikių tikėjimą. Fakultetas šiam procesui liko abejingas, ir tik sinoduose buvo mėginama užkirsti šiam procesui kelią, tačiau rekonvertavimą sunkino įstatymais įtvirtintas draudimas grįžti į Protestantų bažnyčią ją palikusiems asmenims. T. Harnackas ir Alexanderis von Oettingenas bandė šiuos klausimus reguliuoti teisiniais sprendimais, tačiau tai nebuvo sėkminga veikla. 1871 m. Lifliandijos sinodas nepritarė T. Harnacko siūlymui įvesti dvigubą konfirmaciją. Pirmoji turėjo apimti visus pakrikštytus asmenis, o antru etapu buvo siūloma konfirmuoti tik tuos, kurie sąmoningai apsisprendė tapti liuteronais, kas rodo, jog konvertavimo klausimas ir toliau liko ypač aštrus. Vertindamas fakulteto veiklą, autorius konstatuoja, kad XIX a. pabaigoje, kai vyko ypač stiprus bandymas rusifikuoti universitetą, jaunoji Dorpato teologų

² BAUBLYS, A. *Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios sinodas: organizacija, bažnytinė savivalda ir konfesinės inteligentijos formavimas 1795–1830 metais*. Vilnius, 2006.

karta – Reinholdas Seebergas, Karlas Girgeensohnas – atsivėrė liberaliai Friedricho Schleiermacherio teologijai.

Ne ką geriau atrodo ir ketvirtojo skyriaus poskyris, skirtas Teologijos fakultetui 1919–1940 metais. Vertindamas fakulteto veiklą, autorius apsiriboja tik ten veikusių estų teologų įvardijimu ir keliomis nuotrupomis iš darbų, skirtų fakulteto istorijai. Taip ir nėra paminėta, kokią reikšmę šis laikotarpis turėjo fakultetui ir krašto (Estijos) Liuteronų bažnyčiai. Susidaro įspūdis, jog autoriui svarbu parodyti, kaip konservatyvus, konfesiškai angažuotas fakultetas pamažu transformavosi, atsiverdamas liberaliai teologijai, tačiau lieka neaišku, ar jis toks liko tapęs Estijos bažnyčios teologų kalve.

Penktasis skyrius, skirtas universiteto bažnyčios, jos bendruomenės (parapijos) istorijai, tarsi iš pradžių ir iškrenta iš bendro fakulteto raidos konteksto. Šiame skyriuje autorius įdomiai ir gana išsamiai pateikia universitetinės bažnyčios ir jos parapijos raidos istoriją, atskleidžia jos kūrimosi aplinkybes. Jis plačiai aptaria ir trijų universiteto pamokslininkų – T. Harnacko, Ferdinando Hoerschelmanno ir Traugotto Hahno – veiklą, jų teologines įžvalgas ir nuostatas, kurios atskleidžiamos per jų homiletinę veiklą (pamokslų turinį). Prie teologinių temų analizės neįjudusiam skaitytojui šis skyrius palieka daugybę neatsakytų klausimų, tačiau faktas, kad universiteto pamokslininkai buvo ir Teologijos fakulteto profesoriai, labai vykusiai, per homiletinę pamokslų turinio analizę, atskleidžia fakulteto teologinės minties raidos aspektus ir gerokai praturtina bei papildo ankstesnį skyrių. Po 1921 m. prasidėjęs universiteto bendruomenės dalijimas į vokišką ir estišką atskleidžia ir universiteto parapijos pasidalijimą, kuris be didelių konfliktų išlieka iki 1939 m. repatriacijos.

Kritinės pastabos iki šiol buvusių skyrių atžvilgiu, teigiant, kad autorius per mažai remiasi visuomenės ir krašto raidos faktais, daugiau dėmesio skirdamas teologinėms dimensijoms ar išvedžiojimams, šeštajame knygos skyriuje, skirtame liuteronybės Dorpate konfliktui su kritine teologija ir kitomis „moderniomis“ teologijos srovėmis Vokietijoje, regis, šį kartą atitinka skaitytojų ir paties skyriaus konstrukta bei logiką. Ši tema iki šiol buvo ir iki dabar yra beveik neaptarta jokiuose istoriniuose ar Bažnyčios istorijos veikaluose, kurie yra prieinami platesnei skaitytojų auditorijai, nes parašyta ne latvių ar estų kalbomis, kurių skaitytojų auditorija neretai beveik neperžengia savo krašto ribų.

Dorpato universitetas, ypač po Vilniaus universiteto uždarymo, XIX a. liko vienintelė bent kiek arčiau vakarietiško universitetinių tradicijų dvasios veikusia aukštąja mokykla Rusijos imperijos vakaruose. Per savo auklėtinius šio universiteto Teologijos fakultetas neabejotinai veikė Liuteronų bažnyčią ne tik trijose – Lifliandijos, Estliandijos ir Kurliandijos – bažnytinėse provincijose, bet darė gana didelę įtaką ir Lietuvos, Lenkijos liuteronų bažnyčiai bei kitoms Rusijos teritorijoje buvusioms bendruomenėms. Taigi teologinės minties sklaidos, jos raidos ir struktūros kaitos bei santykio

su Vokietijos liuteronų teologija klausimai yra esminiai, norint teisingai interpretuoti Liuteronų bažnyčios raidos ir jos poveikio visuomenei klausimus.

Beveik visi tyrėjai, vertindami Dorpato universitetą, neretai jam suteikia pagarbos ir susižavėjimo kupiną išraišką, tituluodami jį „Rytų Heidelbergu“. Tačiau Heidelbergo universiteto istorija yra nuolatinio pakilimo ir nuopolių bei dvasinių vertybių kaitos istorija, todėl toks vertinimas gali turėti ir kiek kitokį kontekstą. Atidus ir nešališkas vertintojas visada bando prieiti prie pirminių šaltinių, todėl ir šio universiteto raidos istorija, nepaisant jo išankstinio lyginimo su kitais imperijos universitetais, turi būti kuo objektyvesnė. Recenzuojamoji H. Wittramo knyga suteikia gana neblogą galimybę pažvelgti į Dorpato universiteto Teologijos fakultetą ir jame vyravusias tendencijas.

Knygos autoriaus nuomone, XIX a. 4-ajame dešimtmetyje Dorpato teologijos profesoriaus F. A. Philippi'o dėka Teologijos fakultetas pasiekė susitarimą tarp hernhutų pietizmo bei liuteroniškosios ortodoksijos šalininkų, ir šis balansas išliko stabilus. Pagal 1832 m. įstatymą, fakultetas (personalas) buvo įpareigotas laikytis liuteroniškojo tikėjimo išpažinimo, kas savaime garantavo fakulteto ir Bažnyčios ryšį. Pradedant 1844 m., Lifliandijos sinodas nusprendė savo nutarimus siųsti fakultetui, o jo (fakulteto) personalas nuo 1846 m. gavo teisę dalyvauti sinodo posėdžiuose. Taip buvo pasiektas glaudus fakulteto ir vienos iš didžiausių liuteronų bažnyčių provincijų bendradarbiavimas. 1847 m. sinode F. A. Philippi pakvietė Bažnyčių ir Teologijos fakultetą suvienyti jėgas „kuriant Dievo karalystę“ (S. 128), kas reiškė, kad fakultetas ir Bažnyčia siekia glaudaus ir abipusiškai naudingo bendradarbiavimo. Faktiškai taip ir buvo, nes iki 1857 m. visuose sinoduose fakulteto atstovai dalyvaudavo svečių teisėmis, o 1857 m. jie tapo teisėtais sinodalais, kurie gavo teisę dalyvauti diskusijose. Šio ryšio vertė ir reikšmė nuolat buvo pabrėžiama abiejų pusių, o Bažnyčios dvasininkai tai išnaudojo teologijos žinioms tobulinti ir gilinti, nes praktinės užduotys, tarnaujant Bažnyčioje, paprastai šį klausimą nustumdavo į užribį. Sprendžiant iš to laiko periodikos, fakulteto personalas nematė nieko varžančio dėl šio ryšio teologijos mokslui ir teologinei mintčiai, tačiau tokie oficialūs pareiškimai vargu ar galėjo visapusiškai atskleisti tikrąją padėtį, nes lyginant su Vokietijos universitetais, teologinė mintis paprastai gerokai lenkdavo bažnytinių struktūrų veiklos nuostatas ir principus.

Autoriaus nuomone, vienintelis krašte veikęs Teologijos fakultetas per šį ryšį pasuko praktinių bažnytinio darbo užduočių sprendimo keliu ir su baime žvelgė į teologinės minties įvairovės galimus proveržius, kurie galėjo lengvai sugriauti Teologijos fakulteto ir Bažnyčios bendrystę bei pakeisti jėgų balansą. A. von Oettingeno iniciatyva 1876 m. buvo sukviesta vadinamoji Sausio konferencija, siekusi aptarti susidariusią savotišką teologijos stagnaciją, kurią jis apibūdino kaip „teologinės minties saulėlydį“. Šioje konferencijoje jis siekė išjudinti Bažnyčios dvasininkus diskusijai apie teologijos ir Bažnyčios santykį, kartu siekdamas išlaikyti glaudžius ryšius su dvasininkija.

Nors A. von Oettingenas kritiškai pasisakė hernhutų judėjimo atžvilgiu, jis pats buvo linkęs sutikti su tuo, kad vieningoje (doktrinos požiūriu) Bažnyčioje dėl jos regioninių ypatumų turėtų būti ir tam tikrų, kaip jis įvardija, „gyvenimiškų“ skirtumų. Pirmieji kritiniai balsai filosofiniais ir pasaulėžiūros klausimais pasigirdo iš Rygos. Jie kritikavo per daug stiprų konfesinį fakulteto teologijos akcentą. Tai lėmė faktas, kad XIX a. 5–6-uoju dešimtmečiais būtent šiose apylinkėse stipriausiai reiškėsi Bažnyčios nesutariamai su hernhutų judėjimu. Kova su hernhutų judėjimu atvedė Lifliandijos bažnyčią į konfesionalizaciją, o 1851 m. sinodo priimtos keturios tezės prieš hernhutus parodė, kad konfesiniai momentai buvo sutapatinti su „tikrosios“ (teisiosios) Bažnyčios samprata. Bažnytinėse Kurliandijos ir Estliandijos provincijose šis (konfesionalizacijos) klausimas nebuvo toks aktualus, nes jų santykis su Dorpato universitetu buvo pagrįstas nekonfesiniu pagrindu sudaryta sutartimi. 6-ojo dešimtmečio liberalioji Rygos spauda gausiai spausdino kritinius straipsnius, kritikuodama vienpusišką ir siaurą, konfesinį, Dorpato universiteto Teologijos fakulteto pobūdį bei pačios Lifliandijos provincijos bažnyčios per didelį konfesionalizmą. Tai sutrukdė 6-ajame dešimtmetyje į bažnytinį gyvenimą įtraukti didesnį pasauliečių būrį, kas neleido Bažnyčiai (Lifliandijos) adekvačiai reaguoti į socialinius iššūkius, kuriuos sėkmingai perėmė hernhutų bendruomenės, versdamos mąstančius Bažnyčios ir fakulteto teologus suvokti, kad perdėtai išaukštinta konfesionalizacija atitolina Bažnyčią nuo jai Naujajame Testamente numatytos misijos pasaulyje realizavimo.

Teologijos fakultetas, kaip ir Lifliandijos bažnyčia, savo teologiją keitė labai palengva ir nedaug. XIX a. 6-ajame dešimtmetyje istorinis kritinis metodas, kaip ir kiti istoriniai tyrimai (istorinė kalbotyra, semiotika ir t. t.) Vokietijos universitetinėje teologijoje buvo labai plačiai išplitę ir taikomi teologiniuose tyrimuose, o Dorpato fakultetas šioje srityje veikė labai lėtai ir nerangiai. Pagrindinė tokios padėties priežastis – personalo ryšių (studijos, disertacijų gynimas) su kitais Vokietijos fakultetais stoka (išskyrus Erlangeno universiteto Teologijos fakultetą, taip pat glaudžiai susijusį su savo krašto Bažnyčia). Pastarasis ryšys lėmė ir XIX a. dviejų pagrindinių teologinių ginčų, į kuriuos buvo įveltas fakultetas, atsiradimą ir eigą.

Griežto konfesionalizmo apribotas besivystantis fakultetas, konfesiniu pagrindu struktūruota Lifliandijos provincijos bažnyčia ir teologiniu pagrindu palaikomas glaudus dvasinis ryšys su Erlangeno universiteto Teologijos fakultetu (beveik visi Dorpato dėstytojai ten kurį laiką buvo mokęsi ar kitaip su juo susiję), žinant, kad šis universitetas XIX a. pasižymėjo kaip didelis liuteroniškojo konfesionalizmo židiny Vokietijoje, atvedė prie vieno iš esminių teologijos klausimų, kuris XIX a. nužymėjo takoskyrą tarp konservatyviosios ir moderniosios teologijos. Tas klausimas susikoncentravo į Šventojo Rašto inspiracijos klausimą. Inspiracijos (lot. *inspiratio* – įkvėptas) šalininkai teigė, kad Šventojo Rašto tekstai buvo kažkokiu ypatingu būdu įkvėpti Dievo Dvasios ir dėl to savo turiniu visiškai ir pažodžiui atspindėjo dievišką valią, buvo tikrasis išganymo

šaltinis. Ginčas dėl inspiracijos tarp teologų prasidėjo ėmus taikyti istorinį kritinį metodą, kuris atskleidė, kad Bibliją sudaro tik palyginti vėlai iš žodinės legendos surinktas ir sudarytas raštų rinkinys (kanonas) ir kad jo autoriai rašė skirtingu laiku. Iki tol buvo manoma kitaip. Esminis dalykas, charakterizuojantis šią diskusiją, yra tas, kad ji įsibėgėjo labai vėlai. Vokietijoje šis klausimas pradėtas analizuoti paveikus dar Apšvietos amžiuje iškilusioms idėjoms. Teologinės diskusijos vyko bei vystėsi visą XVIII a. ir XIX a. pirmojoje pusėje, tuo tarpu Baltijos kraštuose diskusija prasidėjo tik apie 1869 m. E. Kaehlbrandtui paskelbus esė „Apie Dievo-žmogaus žodį Šv. Rašte“. Tai sukėlė gyvą diskusiją fakultete ir Bažnyčioje bei atskleidė Bažnyčios dvasininkų konservatyvumą. Tikrasis ginčas, kuris persikėlė į visuomenę ir pagimdė srautą publikacijų, įvyko tik 1884 m. Dorpatio universiteto auloje, profesoriams Wilhelmui Volckui ir Heinrichui Ferdinandui Mühlau inicijavus diskusiją, kurioje dalyvių daugumą sudarė ne teologai. Šios diskusijos esmė buvo ta, kad prelegentai (ypač W. Volckas) teigė, jog Šventasis Raštas nėra apreiškimas, o tik pranešimas apie apreiškimą (S. 141). Anot jo, Šventasis Raštas pirmiausia yra mokymo ir gyvenimo norma, skirta Bažnyčiai, o pavieniam krikščioniui jis nėra „malonės“ priemonė ar „tikėjimo šaltinis“, kuriuo yra tik skelbiamas „Žodis“, esantis tikroju tikėjimo šaltiniu ir Bažnyčios pamatu. H. F. Mühlau įrodinėjo, kad ne visur įmanoma atsekti, koks buvo pirminis Šventojo Rašto teksto variantas, todėl „Žodis“, tapęs „Kūnu“, yra tik „Tarnas, keliaujantis per žemę“³. Ši pozicija buvo paranki konfesinei Bažnyčiai, nes ji aiškiai apibrėžė Bažnyčios svarbą Šventojo Rašto atžvilgiu ir aiškiai nurodė, kad Bažnyčios mokymas, skleidžiamas per pamokslą, yra vienintelis kelias į išganymą. Saremos salos sinode 1884 m. ši gana kompromisinė W. Volcko ir H. F. Mühlau pozicija buvo griežtai atmesta. 1885 m. T. Hahnas, parašęs brošiūrą „Šv. Rašto klausimu“ („Zur Schriftfrage“), joje energingai gynė Saremos sinodo poziciją, tačiau 1886 m. ginčas ėmė blėsti, o 1888 m. galutinai baigėsi. Šiuos pokyčius paspartino tai, kad Lifliandijos sinodas 1885 m. gana netikėtai pritarė W. Volcko ir H. F. Mühlau pozicijai, tuo išreikšdamas pasitikėjimą fakultetu. Tokia sinodo pozicija dar nereikšė, kad ginčas baigėsi ir konfesinė bei ortodoksinė liuteronų teologija fakultete ir Bažnyčioje užleido pozicijas moderniajai teologijai ir jos kritiniam metodui. Pokyčiai vyko, tačiau iki pat Pirmojo pasaulinio karo Teologijos fakulteto pozicija buvo ir liko nukreipta prieš virškonfesinį protestantizmą ir katalikybę, išlaikydama konfesinį liuteroniškosios teologijos pagrindą.

Ši Bažnyčios ir fakulteto pozicija nuosekliai gvildenama skyriuje, kuris pavadintas „Konfrontacija su Albrechtu Ritschliu ir moderniaja teologija“. Baltijos kraštuose kiekviena spekuliatyviai interpretuojama teologija, kuri nesutapo su liuteroniškojo tikėjimo išpažinimo teiginiais, buvo atmetama, taigi galima teigti, kad iki XIX a. 8-ojo dešimtmečio F. Schleiermacherio ir jo mokinių teologinė mintis čia turėjo mažai sekėjų

³ Šių sąvokų žaismas reiškia, kad Biblijos turinys – tai „Žodis“, sudėtas į Kanoną (taip apibūdinama pati Biblija, t. y. „Kūnas“, kaip šaltinis), yra tik priemonė („Tarnas“), su kurios pagalba per pamokslą nurodomas kelias į išganymą.

ir dar mažiau poveikio. XIX a. 7-ajame dešimtmetyje ir 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai nutilo diskusijos dėl Šventojų Rašto inspiracijos problemos, kilo pasipriešinimas A. Ritschlio postuluojamiems teiginiams apie skirtumą tarp „Viešpaties karalystės“ ir „Bažnyčios“ sampratų. A. Oettingenui Lifiandijos sinode 1877 m. referavus apie šios teologijos esmę ir pamatinius teiginius, Dorpato fakultetas taip pat atmetė pastarojo teologiją. Tik Bažnyčios istorikas Moritzas von Engelhardtas liko palankus A. Ritschlio teologijai, interpretuodamas ją kaip galimą Bažnyčios istorijos tyrimų instrumentą. Ypač aistringai prieš A. Ritschlio teologiją pasisakė T. Harnackas, todėl Bažnyčioje išaugus A. Ritschlio šalininkų skaičiui, Teologijos fakultetas nepalaikė pastarojo idėjų.

Viską apibendrinus ryškėja vaizdas, kad Dorpatu teologijos fakultetas buvo liuteroniškojo konfesionalizmo teologijos bastionas, tik labai pamažu vėręs savo duris vakarietiškiems teologijai. Tokia universiteto pozicija negalėjo nepatikti carų valdžiai, kuri jau nuo XVIII a. pabaigos paniškai bijojo liberalios minties apraiškų, todėl galima teigti, kad universiteto ir valdžios gana nekonfliktiška koegzistencija buvo abipusiškai naudinga, o pats universitetas, nors ir XIX a. pabaigoje patyrė rusifikacijos bandymų, liko ištikimas valstybės sąjungininkas ir netapo progresyvios Vakarų minties šalininku, kokiu kartais jis bandomas vaizduoti.

XIX a. vakarietiškoje liuteroniškoje teologijoje greta liberaliosios teologijos ėmė formuotis socialiai atsakinga teologinė mintis, kuri akcentavo pagalbos artimui bei socialinės atsakomybės ir solidarumo idėjas. Šiai temai paskirtas septintasis knygos skyrius, kuriame siekiama aptarti Bažnyčios vaidmenį mažinant socialinį skurdą Baltijos šalyse. Evangelikų bažnyčiose (reformatų ir liuteronų) artimo pagalbos klausimai nebuvo svetimi nuo pat Reformacijos laikų, tačiau tik XIX a. pradžioje Liuteronų bažnyčioje formavosi vidaus misijos judėjimai, kurie labai rimtai ėmėsi spręsti socialinio skurdo problemas. Tam įtakos pirmiausia turėjo pietistinis sąjūdis ir Johanno Hinricho Wicherno idėjos, iš kurių išsirutuliojo moderni diakonijos sistema, Vokietijoje iš esmės pakeitusi valstybę sprendžiant socialinius klausimus. Gal todėl ir knygos autorius, kalbėdamas apie XVIII amžių, apsiriboja tik bendromis pastabomis apie kai kurių dvasininkų mėginimą kovoti su valstiečių baudžiavos problema. Jo teigimu, XIX a. pradžioje atsirado nauja, humanistiniu turiniu ir krikščioniška artimo meilės tema pagrįsta, socialinė veikla. Ji koncentravosi į dvi pagrindines iniciatyvas: pirmoji į veiklą didmiesčiuose (Rygos literatūrinis praktinis piliečių susivienijimas), kita buvo skirta gelbėti apleistus vaikus ir steigė gelbėjimo namus (prieglaudą) J. H. Wicherno pavyzdžiu. XIX a. viduryje šios iniciatyvos išaugo į Bažnyčios vadovaujamą „vidinę misiją“, kuri įgavo konceptualumą ir savarankišką struktūrą. Vidinės misijos pradininku laikomas Rygos kunigas Wilhelm Hillneris (1813–1868). 1849 m., tapęs Rygos (latvių) Jono bažnyčios dvasininku, jis parašė kreipimąsi, kurį palaikė Rygos sinodas, raginęs kurti bažnytinį vargšų priežiūros komitetą, vėliau tapusį Bažnyčios vadovaujamos vidinės misijos šerdimi, iš kurios išsivystė socialinės paramos ir slaugos struktūra – vadinamosios „diakonijos“. Knygoje

nemažas dėmesys skiriamas šių struktūrų ir jų vadovų, dvasininkų Ludwigo Katterfeldo ir A. Oettingeno, veiklai ir bažnytinei politikai šiais klausimais aptarti. Visi šie procesai atitiko tuos visuomeninius socialinius pokyčius, kurie vyko pirmiausia Rygos ir kituose miestuose, kur industrializacijos procesai išskėlė į paviršių daugybę socialinių skaudulių, į kuriuos Bažnyčia ir jos sukurtos socialinės struktūros koncentravosi plėtodamos vidinės misijos ir jos pagrindu įsteigtų socialinės rūpybos institucijų veiklą. Ilgainiui tokių struktūrų buvo galima išvysti ir nepramoniniuose Baltijos šalių regionuose: atsirado moterų, moksleivių, darbininkų ir jūrininkų reikalais besirūpinančių krikščioniškų organizacijų, suvaidinusių teigiamą vaidmenį, sprendžiant socialines žemųjų visuomenės sluoksnių problemas, kurių nesirengė kelti nei turtingieji, nei carinės Rusijos vyriausybė. Bažnyčia per šias organizacijas susiliejo su ta krašto visuomene, kuriai ji jau seniai buvo dvasinis lyderis. Spręsdama socialinio užriebio problemas ir aktualijas, ji realiu darbu pelnė pagarbą bei autoritetą ir praktiškai ėmė įgyvendinti artimo meilės postulatus, perimdama į savo rankas tų struktūrų, apie kurias net negalvojo vyriausybė, kūrimą ir vystymą.

„Bažnyčios vadovybė 1905-aisiais – Baltijos šalių krizės – metais 1881–1919 metų nacionalinių bei socialinių prieštaravimų kontekste“ – tai vienintelis skyrius, kuriame autorius ypač pabrėžia savo naudotus šaltinius, saugomus Rygos valstybiniame archyve, išskirdamas Lifliandijos generalinių superintendentų fondą, kuriame saugomi tokie dokumentai kaip bažnytinių apygardų vadovų, dvasininkų laišakai ir kt. Šis nedidelis ekskursas leidžia susidaryti vaizdą, kad tai ir yra pagrindinė medžiaga, kuria naudojosi autorius, o tai, kad iki šiol ji beveik nebuvo naudojama, suteikia jai ypatingą vertę.

Atkreiptinas dėmesys, kad lietuvių auditorijai, kuri daugiau nei menkai žino ir suvokia, su kokiais iššūkiais XIX a. pabaigoje susidūrė Evangelikų bažnyčių Latvijoje ir Estijoje vadovybė bei pavieniai dvasininkai ir tikintieji, šis skyrius atskleidžia retai kada istorikų darbuose pristatomą socialinį šių kraštų visuomenės problemų pjūvį. Lietuvių istoriografijoje XIX a. antrosios pusės darbuose dominuoja Katalikų bažnyčios tikinčiųjų persekiojimo tematika, lotyniškųjų rašmenų draudimo klausimai. Visa tai pateikiama, kaip išskirtinis lietuvių tautos persekiojimo faktas Rusijos imperijoje, tačiau pamirštama, kad pernelyg susikoncentravus į savo vidaus problemas, praleidžiamos visos imperijos agonijos konteksto aplinkybės, kurios vystėsi čia pat, mūsų kaimynystėje. Spaudos draudimo kontekste mūsų kaimynų latvių gyvenimas dažnai atrodo gana ramus, ir tik įsiskaičius į H. Wittramo pateikiamus faktus, pradėdama suvokti, kad ir Liuteronų bažnyčios gyvenimas buvo nesaldus. Autorius užsimena, kad 1874–1885 m. juridiniai nuostatai, draudžiantys konvertitams iš liuteronybės į stačiatikybę grįžti atgal į Liuteronų bažnyčią, ir bet kokie su tuo susiję dvasininkų veiksmai buvo kiek liberalizuoti, tačiau jau caro Aleksandro III valdymo metais šie draudimai vėl buvo pradėti labai griežtai vykdyti. Dar daugiau, 1884–1894 m. buvo pradėtas 199 Lifliandijos liuteronų dvasininkų baudžiamasis persekiojimas už jų tiesioginių sielovadinio pobūdžio

pareigų vykdymą. Kaip pavyzdys pateikiamas dvasininko Villemo Reimanno atvejis, kai už mišriai porai suteiktą santuokos įžegnojimą pastarasis buvo nubaustas aštuonių mėnesių kalėjimu (S. 200–201). Nikolajaus II atėjimas į valdžią ženkliai pristabdė tokius veiksmus kaip tikinčiųjų persekiojimas, tačiau ir šiuose kraštuose tik 1905 m. spalio manifestas suteikė asmenims tikėjimo pasirinkimo laisvę.

Greta konfesinio persekiojimo liuteronų provincinėse bažnyčiose jau XIX a. viduryje pradeda rasti ir tautinės įtampos židinių tarp hernhutų judėjimo šalininkų latvių ir estų Dievo žodžio sakytojų bei vokiečių tautybės dvasininkų. Amžiaus pabaigoje estų ir latvių tautybės dvasininkų skaičius taip pat ženkliai išaugo, o tai vėlgi tapo papildomu veiksniu, keitusiu ilgą laiką luominiu principu egzistavusią Baltijos kraštų dvasininkijos vidinę pusiausvyrą į tautiniu principu grindžiamą struktūrą. Šiame skyriuje autorius pateikia gana nemažai įvairių pavyzdžių, kurie puikiai iliustruoja latvių bei estų tautinio atgimimo laikų konfliktus tautiniu ir kitais pagrindais. Ypač jautriu ir konfliktišku autorius laiko patronažinių⁴ parapijų dvasininkų skyrimą. Kaip minėta, Baltijos kraštuose vokiečių tautybės didikai bei dvasininkai buvo labai glaudžiai tarpusavyje susiję, ir neretai daugelyje parapijų formavosi dinastiniai dvasininkų klanai, kurie buvo grindžiami asmenine dvasininkų ir didikų šeimos bičiulyste,ėjusia iš kartos į kartą. Tokiomis aplinkybėmis pamažu formavosi revoliucinės nuotaikos, kurias palaikė du veiksniai: a) latvių ir estų tautinis judėjimas, siekęs kultūrinio ir politinio savarankiškumo; b) judėjimas prieš stambiuosius žemvaldžius ir kilmingąją aukštuomenę, kuri disponavo pagrindiniais žemės ištekliais. Pirmi tokių galimų neramumų požymiai pasirodė gana anksti, kai 1882 m. Baltijos kraštuose vyko valdančiojo senato inicijuotas revizinis vizitavimas, kurio metu pasipylė skundai prieš krašto administraciją, dvasininkus ir žemvaldžius, kai kada lydimi net padegimų ar smurto proveržių. XIX a. 9-ajame dešimtmetyje revoliucines nuotaikas skatino neramumai, kylantys dėl dvasininkų skyrimo į parapijas tvarkos ir eigos, neretai su muštynėmis, padegimais ar kitais prievartos veiksmais. Situaciją aštrino ir skurdas, į kurį daugelis vokiečių kilmės dvasininkų buvo atkreipę dėmesį ir net ėmėsi konkrečių veiksmų jam šalinti dar XIX a. viduryje.

1905 m. revoliucija knygoje aprašoma tik iš bažnytinių pozicijų. Neramumai prasidėjo beveik vienu metu per Kalėdas – Cėsyje, Rygoje, Mintaujoje, o jų pretekstu tapo liturginė pamaldų formulė, kuri buvo skaitoma visomis vietos kalbomis ir skirta valdančiam carui pašlovinti. Tokią liturginę formulę buvo išsireikalavusi Rusijos imperijos vadovybė iš dvasininkų, kurie, stodami į tarnybą, pagal Peterburgo generalinės kitatikių konsistorijos reikalavimą, buvo prisiekę ištikimybę asmeniškai carui. Neramumai išsiplėtojo visose trijose provincijose ir privedė prie bažnyčių uždarymo bei dvasininkijos inicijuotų skundų, nors radosi latvių kunigų, kurie, kaip tuo metu teigė Latvijos

⁴ Tokios parapijos išlaikymas buvo jos fundatoriaus ar fundatoriaus giminės (palikuonių) rankose, ir paprastai teisę į galutinį dvasininko skyrimą tokiai parapijai turėjo patronas.

socialdemokratų spauda, net pritarė reikalavimui nutraukti tokios maldos skaitymą. Bandymai kurti bažnyčių apsaugos komitetus privedė prie susirėmimų, kurie baigėsi asmenų sužalojimu ir net mirtimi. Mėginimai susitarti tautinių atstovų susitikimų metu didelių permainų neatnešė. Valstybei atsakius smurtu ir baudžiamosiomis priemonėmis, Bažnyčia užėmė pritariančią šiems veiksams poziciją, tačiau jau 1906 m. pradžioje vadovaujantieji Bažnyčios teologai suvokė, kad latvių ir estų tautybės vietos gyventojai jau niekada neberems senosios tvarkos ir kad išorinė ramybė, kurią garantavo baudžiamosios ekspedicijos, yra tik iliuzinė. Bažnyčia suvokė, kad 1905 m. revoliucija latvių ir estų tautinėms grupėms buvo tik tarpinė stotelė kovojant už savo etninį savarankiškumą. Lifliandijos parlamentas 1906 m. priėmė sprendimą panaikinti patronato teisę, ir juo pasekė kitos dvi provincijos (Estliandijos ir Kurliandijos), nors kilmingieji tam priešinosi, reikalaudami atitinkamai didelių atstovavimo sinoduose ir dvasininkų skyrimo komisijose kvotų, kad ir toliau turėtų sprendimo teisę.

Pirmasis pasaulinis karas atnešė naujų išbandymų vokiškai Baltijos provincijų gyventojų daliai. Politinis nepasitikėjimas, areštai ir deportacijos Baltijos vokiečius iš esmės privertė spręsti dilemą – laikytis ištikimybės valstybei ir imperatoriui ar ne. 1917 m. balandžio 21 d. įvykusi Estliandijos ir Lifliandijos dvasininkų konferencija nusprendė atskirti šias provincijas nacionaliniu pagrindu, ir nors bolševikų invazija į šias provincijas ypač skaudžiai atsiliepė Bažnyčiai, šis principas liko nepakeistas. Vokiečių tautybės asmenys, tarp jų ir dvasininkai, kuriantis nacionalinėms valstybėms, priėmė jų pilietybę.

Ši knygos dalis baigiama skyriumi, kuris skirtas kunigo T. Hahno kaip pamokslininko veiklai. Pasitelkus jau minėtus bendruosius chronologinius krašto raidos etapus, per asmeninę šio žmogaus – estų išsivadavimo simbolio ir kankinio už tikėjimą – prizmę bandoma atskleisti vokiečių etninės mažumos požiūrį į Baltijos šalių kelių valstybinio ir etninio savarankiškumo link.

II.

Antroji aptariamos knygos dalis pavadinta „Dėl Bažnyčios ir Teologijos nuo 1920 m. iki šių dienų“. Toks labai pretenzingas knygos dalies pavadinimas perteikia autoriaus ketinimą apimti ir į vieną visumą koncentruoti nepriklausomomis tapusių Baltijos valstybių laikotarpį ir laikotarpį po nepriklausomybės praradimo dėl Sovietų Sąjungos aneksijos, Antrojo pasaulinio karo bei šių valstybių okupacijos ir jų valstybingumo atkūrimo. Reikia konstatuoti, kad toks sumanymas metodologiniu požiūriu paliko daugelį klausimų, į kuriuos atsakymų pats autorius nepateikia. Vienas iš tokių yra 1920 metų data, pasirinkta kaip atskaitos taškas, bandant nagrinėti Bažnyčios istoriją jau nepriklausomomis tapusiose Baltijos valstybėse. Tačiau knygos turinys

akivaizdžiai rodo, kad šiuose skyriuose nevengiama analizuoti procesų, vykusių 1918–1919 m., todėl toks 1920 metų išskyrimas atrodo gana dirbtinis ir lieka nepakankamai paaiškintas iš esmės – visai nepaaiškintas, tuo labiau kad įvade (p. 11) pats autorius teigia, jog „1917–1920 m. laikotarpis yra laikas, kai formuojasi estų ir latvių vadovaujamos bažnytinės bendruomenės“. Taip pat būtina atkreipti dėmesį, kad šioje knygos dalyje autorius veikia pateikia ne nuosekliai vienas kitą papildančius skyrius, bet tam tikrų straipsnių, skirtų atskiroms temoms, rinkinį. Tokia eklektiška konstrukcija autoriui leidžia nebūti viską apimančiam ir nuosekliam, tačiau palieka ir daugelį nepakankamai išgildintų temų, į kurias norėtusi išsamesnių atsakymų.

Antrosios dalies pirmasis skyrius⁵ yra skirtas Estijos ir Latvijos krikščioniškų konfesijų raidai 1920–1940 m. aptarti. Šiame skyriuje apžvelgiami jau neblogai žinomi faktai, pateikti kitų autorių, ir pirmiausia iš Wilhelmo Kahle'ės tyrimų. Tačiau jie papildomi medžiaga ir iš naujausių istoriografinių šaltinių, kurie pasirodė XX a. pabaigoje bei XXI a. pradžioje. Analizuodamas šį laikotarpį, autorius pateikia daug vertingos faktografinės ir statistinės medžiagos, nurodo gyventojų ir konfesijų vidinės statistikos bei jų augimo dinamikos skaičius.

Nors autorius užsibrėžia pavadinime kalbėti apie krikščioniškas konfesijas (suprask – visas), skyriaus struktūra, apimanti laikotarpį iki 1940 m., yra išskaidyta į liuteronų, katalikų ir stačiatikių konfesijų raidos, jų santykio su valstybe ir vidinio religinio tapatumo formavimosi problematiką. Autorius pateikia įdomių pavyzdžių iš sudėtingesnius procesus iliustruojančių atvejų. Daug dėmesio skirdamas vokiečių mažumos santykiams su tautinėmis latvių ir estų daugumomis, jis vengia ankstesniems autoriams būdingų patetinių teiginių apie nacionalistinių tendencijų skatinamą vokiečių mažumos diskriminavimą, apsiribodamas tik nešališkais faktografiniais argumentais grįstais tvirtinimais, kuriuos palieka interpretuoti pačiam skaitytojui. Liuteronų bažnyčių raidos aspektu šis skyrius nepateikia labiau žinomų faktų nei prieš tai parašytuose darbuose, bet katalikų ir stačiatikių atveju šiame skyriuje yra įdomių įžvalgų, faktų ir jų interpretacijų, kaip nepriklausomybės sąlygomis plėtojosi Romos katalikų ir kur link suko stačiatikių bendruomenės ir Bažnyčios, veikiamos nacionalinių grupių vykdomos politikos. Abiejose valstybėse, tik kiek skirtingai, valstybė ir Bažnyčia buvo atskirtos, tačiau valstybė sudarė sąlygas teologijos studijoms universitetų fakultetuose ar savarankiškose seminaruose, kurių dalis vėliau buvo integruota į teologijos fakultetus. Panašu, kad šiandien Latvijoje egzistuojančių Rygos universiteto Teologijos fakulteto ir Bažnyčios įsteigtos Liuterio akademijos užuomazgų reikia ieškoti prieškarinio Latvijos bažnyčios vadovybės sprendimuose, kuriems įtakos turėjo gana konservatyvi Liflandijos sinodo pozicija, autoriaus aprašoma pirmojo skyriaus puslapiuose.

⁵ Knygos autorius toliau tęsia numeraciją, todėl knygoje šis skyrius yra pažymėtas 10.

Didesnio dėmesio vertas autoriaus teiginys, skirtas sekuliarizacijos procesams įvertinti. Jis pažymi, kad konservatyvioje religinėje Latvijos terpėje laisvamųjų ar ateistų skaičius buvo gerokai didesnis nei Estijoje. Vertinant tautinius aspektus bažnyčiose, autorius mini ir švedų (Estijoje) bei lenkų ir lietuvių (Latvijoje) mažumų problematiką, atsižvelgdamas į jų regioninį pasiskirstymą. Pateikiami faktai ir bažnyčių turto teisinio statuso kaitos bei parapijų patronažo panaikinimo klausimais. Vertindamas Stačiatikių bažnyčios transformacijas, H. Wittramas pažymi jų pavaldumo kaitos, pereinant į Konstantinopolio patriarchato jurisdikciją, problematiką. Šiame kontekste verta atkreipti dėmesį į autoriaus minimą faktą, kad Latvijoje po stačiatikių patriarcho Janio Pommerso mirties 1935 m. Maskvos patriarchatas ten paskyrė Kauno stačiatikių vyskupą Eleferijų, kurio Latvijos stačiatikiai nepripažino.

242

Poskyryje apie 1940–1991 m. persekiojamą Bažnyčią autorius akcentuoja 1939 m. vokiečių repatriacijos ir sovietinės okupacijos 1940 m. padarinius. Teritoriniai pokyčiai, deportacijos, nacionalizacija ir totalinės ateizacijos politika radikalai pablogino tikinčiųjų ir bažnyčių padėtį, kuri nedaug stabilizavosi nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu ir dar labiau kito šių šalių etninės bei konfesinės sudėties nenaudai, sugrįžus sovietams. Pabrėžiama, kad su besitraukiančiais nacistinės Vokietijos daliniais abi šalys paliko daugiau kaip pusė liuteronų dvasininkų ir didelė dalis parapijiečių. Sovietinė okupacija atnešė drastiškų demografinių ir nacionalinių pokyčių, kurie skaudžiausiai palietė Latviją. Knygoje trumpai, jau atskirai neišskiriant šalių, apibūdinama Liuteronų, Katalikų ir Stačiatikių bažnyčių būklė. Pabrėžiama, kad Maskvos patriarchatas, pasinaudodamas okupacija, jau 1941 m. sausio 12 d. potvarkiu formaliai pasiskyrė administruoti likusias parapijas, nutraukdamas jų ryšį su Konstantinopolio patriarchatu.

Paskutinis šio didelio skyriaus poskyris yra skirtas religinio Estijos ir Latvijos gyvenimo po nepriklausomybės atgavimo situacijos bendrai apžvalgai. Čia skaitytojai vėl ras trumpą trijų konfesijų (liuteronų, katalikų ir stačiatikių) raidos, atgavus Latvijai ir Estijai nepriklausomybę, kelią ir jų santykį su valstybe. Pateikiama įdomi gyventojų ir visuotinių surašymų statistika, kuri leidžia įžvelgti ne tik konfesinius, bet ir nacionalinius pokyčius. Autorius pabrėžia Estijoje išaugus Romos katalikų vaidmenį, nors formaliai tikinčiųjų skaičius ir nėra didelis, taip pat atskleidžia Stačiatikių bažnyčios, skilusios į pavaldžias Maskvos ir Konstantinopolio patriarchatams, bendras raidos tendencijas ir aptaria ženklus Latvijos konfesinius pokyčius bei mėginimą kurti dialogą tarp valstybės ir Liuteronų bažnyčios. Šis skyrius gana eklektiškas, tačiau atskleidžia, kad Latvijos liuteronų bažnyčia ir toliau tęsia konservatyvias, prieškarinio tradicijas siekiančias, Lifliandijos provincijos idėjas, tuo tarpu Estijos bažnyčia labiau koncentruojasi į sovietinio paveldo įveikimą.

Kitas knygos skyrius tarsi grąžina į praeitį, nes skirtas pasitikėjimo ir tikėjimo nuostatų formavimuisi atskleisti ir analizuoja vokiečių etninės mažumos tikėjimo nuostatų pokyčius, vykusius 1919–1939 m. Šis skyrius gali būti lengvai suvokiamas Baltijos vokie-

čiams, tačiau jis nebus lengvas skaitytojui, kuris nėra gerai susipažinęs su evangelikų teologijos raida Vokietijoje, naciams palankia Reicho ir Išpažįstančiosios Bažnyčios (nesutinkančios su nacių režimo nuostatomis) kovos ir priešpriešos istorija. Visa ši knygos dalis yra skirta paralelėms tarp vokiškosios teologijos ir Bažnyčios bei visuomenės Vokietijoje ir Latvijos vokiečių mažumos gretose raidos, kuri baigiasi 1939 m. repatriacija. Skyrius gana sudėtingas, nes minima daug asmenų, jų veiklos ir teologinių nuostatų įvairovė, tačiau apskritai galima daryti išvadą, kad vokiečių mažuma, kuri šioje teritorijoje prarado dominuojančias ir privilegijuotas pozicijas, pasidalijo į dvi grupes. Daugelis išgyveno nostalgijos nuotaikas, todėl linko prie totalitarinių nacizmo nuostatų, ir tik nedidelė dalis suvokė, kad Vokietijoje vykstantys procesai veda į niekur.

Skyrius, pavadintas „Diaspora ir tarpbažnytinė parama 1915–1939 m.“, atskleidžia priemones ir metodus, kuriais buvo teikiama pagalba vokiečių liuteronų konfesinei mažumai nuo Pirmojo pasaulinio karo metų iki 1939 m. repatriacijos. Evangelikų bažnyčios, pradedant jau XVII a., pasižymėjo gana dideliu solidarumu, remdamos ir teikdamos įvairią pagalbą diasporos sąlygomis gyvenantiems bendratikiams. Pasaulinis karas pavertė Rusijos imperijos teritorijoje gyvenusią vokiečių ir su ja tapinamą evangelikų konfesinę grupę persekiojamą ar bent valstybinių struktūrų įtariai vertinamą asmenų grupę, kurioje buvo ieškoma priešų ar nedraugiškų apraiškų. Pirmojo pasaulinio karo metu ties Dauguvos upe stabilizavęsis frontas dalį Baltijos vokiečių paliko Rusijos valdomose teritorijose, kur į juos buvo žiūrima kaip į potencialius priešus, o kita dalis, kuri buvo Kuršo pusėje, patyrė tą pačią karo neprieklių ir karinių kontribucijų našta, tik jau iš savo tautiečių. Knygos skyriuje aptariama parama, teikta karo, tarpukario laikotarpiu ir pagalba nacionalinių įtampų metu.

1832 m. Vokietijoje buvo įsteigta draugija „Gustaw-Adolf-Werk“ (toliau GAW), pavadinta Švedijos karaliaus, gynusio protestantų interesus, vardu. Ši organizacija tapo greitai esminę pagalbą evangelikams už Vokietijos ribų teikiančia organizacija, kuri suvaidino nemažą vaidmenį karo ir taikos metu. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Baltijos šalyse veikusios evangelikų Vidinės misijos įsteigtos organizacijos buvo uždarytos, todėl išaugo socialinis skurdas ir neprieklius. Pirmiausia pagalba buvo organizuota į Rusiją jėga ištremtiems dvasininkams ir tikintiesiems remti. 1921 m. gegužės 21 d. Rygoje buvo įkurta GAW savišalpos ir pagalbos kasa, kurios įstatinis kapitalas siekė 50 tūkst. Latvijos rublių. Iki 1939 m. GAW ir jos skyriai Estijoje bei Latvijoje rūpinosi visa socialine Bažnyčios institucijų infrastruktūra (našlaičių prieglaudos, slaugos ir globos namai, ligoninės ir kt.). Latvijoje (Rygoje) GAW teikė paramą Herderio institutui, apmokėdama iš Vokietijos atvykstančios profesūros darbą. GAW (ypač Švedijos vyskupo D. Sönderblomo iniciatyva) pradėjus akciją remti protestantų mažumas Europoje, vienodai rėmė ir palaikė paskirų tautinių grupių evangelikų poreikius per projektus renkamas lėšas, kurių tikslinių srautų adresatus knygos autorius pateikia pagal Europos šalis skelbiamoje lentelėje.

Atskirame gana plačiame poskyryje, kurio pavadinimas „Baltų veikla Rusijoje“, knygos autorius daug dėmesio skiria iki šiol mažai istoriografijoje (net vokiškoje) nagrinėti Rygos kunigo Oskaro Schaberto (kuris pats buvo ištremtas į Rusiją ir ten patyrė ne tik karo nepriteklis, bet ir bolševikų režimo, nukreipto prieš tikinčiuosius, baisumus) suorganizuotai pagalbos Rusijos (Sovietų Rusijos) krikščionims organizacijai. Šiame poskyryje atskleidžiama dalis sovietų savo teritorijoje vykdytos antibažnytinės politikos konfesinių mažumų atžvilgiu faktų.

„Kelionė į nežinią, arba Baltijos vokiečių dvasininkijos pozicija ir orientyrai 1939–1945 m.“ – taip skamba skyriaus, skirto repatriacijos problemai aptarti, pavadinimas. Akivaizdu, kad skyriuje aptariama ne tik pats repatriacijos faktas, bet ir problemos, su kuriomis susidūrė repatriantai. Bažnytinėje istoriografijoje repatriacija kaip faktas nebuvo sulaukęs didelio dėmesio, todėl tiek sovietų, tiek Vakarų istorikai, tyrę Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Baltijos šalyse vykusius procesus, šį reiškinį interpretavo taip, kaip jiems buvo patogiu. Sovietinė istoriografija aiškino tai kaip nacistinės Vokietijos moralinę pergalę, kuriai pakluso jos politiką neva visuotinai pripažįstantys Baltijos šalių vokiečiai, kuriems, kaip ir visam jų istoriniam palikimui, po Antrojo pasaulinio karo neturėjo likti vietos sovietinės istorijos terpėje. Vakarų istoriografija tai konstatavo kaip įvykusį faktą, tačiau didesnių komentarų ar gilesnių įžvalgų šiam klausimui šykštėjo, suprasdama, kad geopolitinės situacijos pokyčiai, kurie įvyko po Antrojo pasaulinio karo, yra tokie gilūs, kad juos iš naujo aktualizuoti yra tiesiog beprasmiškas senų žaizdų draskymas. Šiuo požiūriu H. Wittramas šiame knygos skyriuje pirmą kartą giliai ir detalai nagrinėja dvasininkijos ir Bažnyčios požiūrį į repatriaciją, kuri, pasirodo, abiejų pusių buvo vykdoma gana direktyviu būdu. Nacistinė Vokietija grasino nepaklususius repatriacijos raginimui atskirti nuo vokiečių tautos, o Latvijos, kurioje gyveno gausiausia vokiečių etninė mažuma, valdžia iš bažnytinių metrikų knygų rinko duomenis ir sudarinėjo sąrašus tų, kurie turėjo išvykti, nelabai kvestionuodama jų galimybę priimti savarankiškus sprendimus. Latvijos ir Estijos liuteronų bažnyčios vertino repatriaciją kaip neišvengiamybę, kuri vyko susitarus Vokietijos ir Latvijos vyriausybėms. Nemažas skaičius Baltijos vokiečių laikė Latviją ir Estiją savo tėvyne ir nenorėjo palikti šių šalių, tačiau liko tik nedidelis jų procentas, nes abiejų vyriausybių spaudimas buvo milžiniškas. Skyriuje nagrinėjami teologiniai, moraliniai, politiniai ir kultūriniai bei socialiniai repatriacijos ir natūralizacijos Reicho užimtose Lenkijos teritorijose iki pat 1945 metų aspektai.

Du knygos skyriai, pažymėti 14 ir 15, yra skirti dviejų ryškių Baltijos vokiečių asmenybių biografijoms, kurios lengvai įsilieja į visą XX a. politinių ir religinių pokyčių kontekstą.

Pirmajame iš minėtų skyrių aprašoma teologo ir liuteronų kunigo Herberto Girgensohno veikla. Skyriaus pavadinimas „Sielovadininkas ir mąstytojas lūžio bei tėviškės praradimo laikotarpiu“ iš karto nusako tyrimo kontekstą. Platus biografinio pobūdžio tyrimas pristato ne tik išsamią šio žmogaus, laikomo vienu žymiausių iš Latvijos kilusių sielovadininkų,

biografiją, bet aptaria ir pamatinius jo veiklos momentus. Jau Pirmojo pasaulinio karo metu patyręs tremtį ir suvokęs, ką reiškia būti politiškai nepatikimu asmeniu, jis visą savo gyvenimą paskiria kovai už vokiečių mažumos teises, tačiau tai nenustumia jo į nacionalistų ar nacionalsocialistų gretas. H. Girgensohnas palaikė glaudžius ryšius su naciams pasipriešinusios Išpažįstančiosios bažnyčios sekėjais, buvo 1934 m. Vokietijoje įvykusio Barmo sinodo ir jame priimto teologinio pareiškimo šalininkas. 1939 m. kartu su kitais Baltijos vokiečiais repatrijuotas į Vokietiją, kur 1939–1946 m. stengėsi ne tik aplankyti, bet ir burti Baltijos vokiečius. Iš to laikotarpio jis žinomas savo pamokslais ir sielovadiniais darbais, kurie ne tik sulaukė didelio pasisekimo, bet buvo platinami tarp išeivių nuorašų pavidalu. Karo pabaiga užklupo jį Liubeke, kur jis pradėjo rūpintis pabėgėliais. Britų okupacinės zonos vadovų įgaliotas, jis rūpinosi Lietuvos, Latvijos ir Estijos karo pabėgėliais, dokumentavo jų padėtį. Skyriaus pabaigoje skelbiami du jo su šiuo laikotarpiu susiję laiškai, kurie yra vertingas tą laikotarpį atskleidžiantis istorinis šaltinis.

Antroji asmenybė, kuriai skirtas tolesnis skyrius, yra teologas ir liuteronų kunigas Eduardas Steinwandas. Gimęs Kryme, šis Rusijos vokiečių kolonistų palikuonis pirmą kartą su Baltijos kraštais susidūrė mokydamasis Dorpato gimnazijoje. Nors abiturą jis laikė Peterburge, Dorpate studijavo teologiją ir tapo dvasininku Kryme, kur tarnavo iki 1925 m., kai išvyko pas žmoną į Dorpatą ir dirbo Teologijos fakultete iki 1939 m. repatriacijos. Dvasininko darbas 1917–1925 m. Pietų Rusijoje, išgyventas 1921–1922 m. badmetis ir prasidėję Bažnyčios persekiojimai suformavo jo politinius bei dvasinius įsitikinimus, kurie jį orientavo į nepakantumą totalitarizmu grindžiamiems režimams. Pradedant 1927 m., E. Steinwandas tapo aktyviu Pagalbos Rusijos dvasininkams komiteto nariu. Už savo antinacistinę veiklą 1943 m. jis buvo gestapo suimtas ir kalintas, o po karo visas jėgas atidavė dirbdamas su karo pabėgėliais.

Priešpaskutinis knygos skyrius autoriaus įvardytas „Atsigrėžimu į likimo draugus“. Šiame perpasakojamojo turinio tekste bandoma susisteminti pagrindinius Baltijos vokiečių ir kitų išeivių iš Baltijos šalių gyvenimo išeivijoje etapus. Pradedama pagalbos komitetų ir kitų bažnytinių tarnybų, skirtų karo pabėgėliams padėti, kūrimu dar 1945 m. ir aptariamos jų integracijos bei tolesnės emigracijos kryptys, aprašoma Vokietijos evangelikų bažnyčios darbo su pabėgėliais istorija, tolesnio vykimo į Kanadą ir JAV peripetijos. Aptariami pokyčiai, kai apie 1963 m. buvo leista aplankyti savo gimtuosius kraštus su turistinėmis grupėmis, ir 1989–1991 m. išsivadavimo iš Sovietų Sąjungos laikotarpis, išeivijos pagalba tuo laiku ir parama atstatant kraštus, iš kurių buvo kilę išeiviai. Moksliniu požiūriu šis skyrius labai eklektiškas ir nenuoseklus, nors autorius bandė jį susisteminti. Tačiau laikotarpis istoriškai yra dar palyginti netolimas, kad jį būtų galima interpretuoti lengviau.

Paskutinis knygos skyrius skirtas Baltijos šalių (Latvijos ir Estijos) Bažnyčios istorijos istoriografijai per paskutinius 50 metų aptarti. Tai publicistinio pobūdžio tyrimas, kuriuo konstatuojama, kad teologijos fakultetų uždarymas Rygoje ir Tartu 1940 m. bei

Herderio instituto uždarymas 1939 m. po vokiečių repatriacijos, toliau vykdomi trėmimai, represijos, agresyvi ateizmo politika po karo nesudarė prielaidų domėtis Bažnyčios istorija Latvijoje ir Estijoje. Nors pabrėžiama, kad Bažnyčios istorijos šaltinius saugojo valstybiniai archyvai Rygoje, Tartu bei Taline, ir teigiama, kad nemažai lokalinei istorijai svarbių dokumentų buvo išsaugota vietos bažnyčiose ar bendruomenėse, taip ir nepasakoma, ar tie šaltiniai yra nuoseklūs, ar juose yra spragų ir kokie fondai juos sudaro. Teigiama, kad realūs mokslinio tyrimo darbai prasidėjo po karo Vokietijos Federacinėje Respublikoje, Getingene, kur jau 1951 m. buvo įkurta Baltijos istorijos komisija, nuo 1953 m. pradėjusi leisti įvairius šiai temai skirtus darbus, kuriuos trumpai aptaria knygos autorius. Beje, jis atkreipia dėmesį, kad nuo 1980 m. domėjimasis Baltijos šalių Bažnyčios istorija sustiprėjo Vokietijoje, kur pasirodė darbų, parašytų ir redaguotų prof. W. Kahle'ės⁶ iniciatyva. Kaip antrą svarbų tyrimų centrą autorius mini Estijos ir Latvijos evangelikų išėivijos bažnyčias, kurios inicijavo tyrimus, skirtus savo kraštų Bažnyčios istorijai, paremtus Europos archyvuose esančiais šaltiniais. Ypač pabrėžiamas Stokholmas, kur rezidavo Estijos išėivijos arkivyskupas, inicijavęs Estijos Bažnyčios istorijos leidimą, ir išėivijos JAV ir Kanadoje centrai, kurie patys leido ir kartu finansavo darbus Europoje. Sovietų Sąjungoje tokie tyrimai buvo negalimi, ir tik XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje, švenčiant 300 metų latvių kalba pirmą kartą išleisto Naujojo Testamento pasirodymo jubiliejų, buvo leista išspausdinti kai kuriuos darbus. Pačios Estijos ir Latvijos liuteronų bažnyčios, kurioms nors ir pasisekė su dideliu vargu atkurti bent seminarijų lygio būsimų dvasininkų lavinimo įstaigas, nebuvo pajėgios vykdyti net minimalių tyrimų. Akcentuojama, kad tik po 1991 m. tyrimai suintensyvėjo. Helsinkio universiteto iniciatyva buriama Baltijos šalių, pirmiausia Estijos, Bažnyčios istorijos tyrimų grupė. Švedijos akademinė bendruomenė inicijuoja XVII a. laikotarpio Bažnyčios istorijos tyrimus, o Estijoje (Tartu) ir Latvijoje (Rygos) teologijos fakultetai įsitraukia į šiuos tyrimus. Autorius mėgina aptarti ir paskutinių dešimties metų įdirbį, kai Baltijos šalys jau yra Europos bendrijos narės, vardydamas tyrimų kryptis ir iniciatyvas (daugiausia Suomijos mokslininkų), tematinis konferencijų rinkinius Baltijos šalių Bažnyčios istorijos klausimais.

Perskaičius šį skyrių, galima susidaryti gana nuoseklų vaizdą apie atliktus darbus, esamus ir buvusius tyrimų centrus, autorius ir tyrimų kryptis. Verta pažymėti, kad Tartu universitetas, kuris susikoncentravo į Estijos bažnyčios istoriją, dirba nuosekliai ir sistemingai, o Latvijoje per paskutinius 20 metų taip ir nesusiformavo vienas ar keli centrai, kurie tirtų savo šalies Bažnyčios istoriją, todėl čia ir toliau dominuoja Suomijos mokslininkų vykdomi projektai.

⁶ KAHLE, W. *Lutherische Kirche im Baltischem Raum* Erlangen, 1985; KAHLE, W. *Symbiose und Spannung Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in den Baltischen Ländern, im Innern des Russischen Reiches und der Sowjetunion*. Erlangen, 1991.

III.

Nepaisant kai kurių metodologinių ir struktūrinių priekaištų knygai, kurie buvo išsakyti aptariant atskiras knygos dalis, šis tyrimas praplečia galimybę geriau pažinti šiuolaikinių Latvijos ir Estijos teritorijose veikusių Liuteronų bažnyčių istoriją ir jų raidos ypatybes XIX–XX amžiais. Galima, kaip minėta, papriekaištauti autoriui už tam tikrų klausimų paviršutinišką apžvalgą, tačiau jo darbo skyriai, skirti platesniam Bažnyčios ar atskirų teologų veiklos teologiniam kontekstui nagrinėti, atsveria šiuos trūkumus ir suteikia naują galimybę įvertinti ne tik Dorpato universiteto Teologijos fakulteto reikšmę rengiant regiono dvasininkus evangelikus, bet ir atskleidžia tam tikrus teologinius Liuteronų bažnyčios turinio aspektus, kurie gali būti svarbūs tiriant ir Lietuvos liuteronų bažnyčios raidą XIX–XX amžiais.

Nors teminiu aspektu knyga pretendavo apžvelgti visą Baltijos vokiečių gyvenamos teritorijos Liuteronų bažnyčios veiklą ir jos raidą, reikia pripažinti, kad iš trijų provincinių Lifliandijos, Estliandijos ir Kurliandijos bažnyčių, pastaroji liko mažiausiai įvertinta teologiniu ir bažnytiniu aspektu. Vis dėlto šis darbas atskleidė, kad Lifliandijos bažnytinė provincija, būdama teritoriniu aspektu didžiausia ir turėdama tvirtus saitus su Dorpato universitetu, kuris veikė jos teritorinėje jurisdikcijoje, buvo svarbiausia jėga, kuri lėmė ir turėjo įtakos viso regiono bažnytiniam gyvenimui. Tai svarbus ženklas daugeliui tyrėjų, kurie neretai savo XIX–XX a. laikotarpio tyrimuose buvo linkę daugiau dėmesio skirti Kurliandijos bažnytinei provincijai.

Knyga yra vertingas indėlis į viso Baltijos regiono Evangelikų liuteronų bažnyčios istorinės raidos XIX–XX amžiais specifiką, tuo labiau kad ji parašyta vokiečių kalba ir dėl to suteikia galimybę didesnei nei vien estų ar latvių kalbą mokančių asmenų daliai išsamiau susipažinti su Latvijos bei Estijos liuteronų bažnyčios istorija. Kartu knyga tampa ir tolesnius tyrimus skatinančiu veiksmu, nes dalis klausimų dar gali ir turi būti aptarti išsamiau.